

Cetl, Jiří

Počátky českého pozitivismu

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická.
1970, vol. 19, iss. B17, pp. [21]-38

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/106928>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JIRÍ CETL

POČÁTKY ČESKÉHO POZITIVISMU

Český pozitivismus není původním útvarem našeho národního myšlení, který by byl vznikl originálním činem pouze z látky domácí myšlenkové tradice. Je dílčím momentem celoevropského obratu k filosofii pozitivity, součástí pozitivismu jako proudu obecných dějin filosofie. Na druhé straně se však neutvořil bez jistých vnitřních předpokladů, tedy ani bez jisté domácí myšlenkové tradice, na niž mohl — byť většinou jen nepřímo — navázat. Jeho historii předchází něco, co lze nazvat jeho prehistorií — totiž jistá linie českého myšlení, která, ač slabá a nevýrazná a zejména navenek nespojená, postupně a stupňovitě připravovala půdu pro přijetí pozitivismu. V tomto smyslu pak lze český pozitivismus považovat za vyústění nebo za jakési volné pokračování této linie, a to bez ohledu na to, že se bude od některých vrstev této linie distancovat nebo bude i jejich faktickým popřením.

Tato linie byla již dříve charakterizována jako „spodní racionalistický proud, jevící se touhou po vzdělání a vysokým hodnocením vzdělání a lidové osvěty . . ., vysokým hodnocením vědy a poměrně malou účastí náboženství a iracionálních proudů v kulturním dění“, jako proud, který se u nás udržuje od doby osvícenství „až konečně nachází v pozitivismu své teoretické odůvodnění a systematické názorové vybudování“.¹ Chceme-li tuto linii alespoň přibližně specifikovat, pak vskutku musíme jako její počátek označit české osvícenství, které při vši své nevýraznosti, malé radikalitě, tematické jednostrannosti a teoretické slabosti² přece jen spojilo českou kulturu s evropským myšlenkovým děním, a to právě s oním, které v evropském rozměru tvořilo rámec, v němž se — třeba v negaci k němu — tvořil západoevropský pozitivismus jako takový. (Ostatně ještě uvidíme, že charakter českého osvícenství jistým způsobem spoluurčí povahu a funkci českého pozitivismu.) — Druhou vrstvou této linie představuje — třeba jinak jen epizodická — formulace tzv. filosofie zdravého rozumu, která byla vyjádřena ve sporu o „bytí či nebytí německé filosofie v Čechách“ kolem roku 1848;³ Havlíčkova a Gablerova deklarace empirismu a útok proti metafyzické spekulaci, jež

¹ Jiřina Popelová, *Filosof Fr. Krejčí*, Praha 1942, 6.

² O charakteru českého osvícenství viz např. Jiří Černý, *K některým problémům osvícenského filosofického myšlení v Čechách*, V: *Filosofie v dějinách českého národa*, Praha 1958.

³ Viz F. Čupr, *Sein oder Nichtsein der deutschen Philosophie in Böhmen*, Prag 1847.

jsou doplněny doporučováním anglické a francouzské zkušenostní filosofie, jsou sice z valné části projevem přizemního prakticismu povrchního „zdravého rozumu“ (a také nacionalismu),⁴ nicméně jsou v mnohém dokladem právě onoho postoje, který bude později formulován pozitivismem. (Nemluvě ani o onom návrhu na západoevropskou orientaci, byť byl neurčitý a poukazoval asi spíše na předchůdce pozitivismu než na jeho tvůrce.) — Třetí a čtvrtý stupeň této linie pak tvoří tendence k tzv. přírodovědeckému názoru světovém, tj. jisté rozšíření naturalismu a evolucionismu, které se neomezovalo jen na postoje přírodovědců, nýbrž pronikalo i do širšího povědomí inteligence 60. a 70. let, a konečně některé — nikoli však všechny — postoje českého herbartismu 60.—80. let, v mnohém oněmi tendencemi ovlivněné. (O obou těchto stupních ještě bude řeč.)

Mluvíme-li tu o linii, která český pozitivismus jistým způsobem připravovala a anticipovala, nemá to znamenat, že by sama patřila do dějin českého pozitivismu, že by český pozitivismus začal již osvícenstvím⁵ apod. Byť tato linie postupně stále výrazněji signalizuje příští oprávněnost, ba potřebnost pozitivismu v české kultuře, nevytváří jej; proto se stěží k jejímu označení hodí i termín „prepozitivismus“, ražený pro francouzské připravovatele pozitivismu a uplatňovaný i v některých dějinách národního myšlení.⁶

Ostatně moment vzniku českého pozitivismu, tj. moment, v němž se již výrazně projeví pozitivistická orientace v českém myšlení 19. století, lze vystopovat velmi obtížně. Pozitivismus, později tak významný a vlivný směr české filosofie, nevstoupil do vědomí české společnosti nápadným a výrazným myšlenkovým činem, znamenajícím přelom. Nelze jmenovat určitého myslitele, kterého by bylo možno označit za zakladatele českého pozitivismu, nelze uvést konkrétní dílo, jímž by bylo možno datovat počátek nového směru nebo alespoň zásadní proměnu orientace. Nelze-li proto nalézt ostrou cézuru, nutně vzniká dojem, že se český pozitivismus utvářel v povolném procesu proměny a přeorientace dosavadních a předcházejících filosofických postojů, tj. postupnou proměnou českého herbartismu, „přechodem“ herbartismu v pozitivismus. I když je nesporné, že herbartismus — jak se toho dotkneme ještě níže — se v mnohém přiblížil pozitivismu a upravoval mu cestu,⁷ a nelze-li tedy zveličovat cézuru mezi herbartismem a pozitivismem v českém myšlení 60.—80. let minulého století,⁸ není možno na druhé straně přehlédnout, že mezi herbar-

⁴ Viz Karel Kosík, *Česká radikální demokracie*, Praha 1958, 378—400; Miloslav Formánek, *Havlíček a filosofie*, FČ 1962, č. 2; Ivan Dubský, *Pronikání marxismu do českých zemí*, Praha 1963, 31—34.

⁵ Jak neoprávněně soudil např. Em. Chalupný, viz jeho spis *K. Havlíček*, Praha 1924.

⁶ Viz např. Barbara Skarga, *Narodniny pozytywizmu polskiego*, Warszawa 1964, která v podrobné analýze postojů připravujících pozitivismus v epoše polského romantismu aplikuje kategorie prepozitivismu a specifikuje odlišnosti jeho polské verze od verze francouzské.

⁷ Poukázal na to již Josef Král, zvl. v *Ceskoslovenské filosofii*, Praha 1938, pas-sim.

⁸ To činil do jisté míry Zdeněk Nejedlý ve svém spise o Masarykovi, zvl. v díle III., Praha 1935.

tismem a pozitivismem leží předěl, který dělí dvě vývojové epochy českého myšlení 19. století, byť tento předěl nebyl zprvu patrný a stal se zřejmým teprve později, až se český pozitivismus úplněji konstituoval.⁹ Ostatně proces „přechodu“ od herbartismu k pozitivismu je jen jednou stránkou mechanismu vzniku českého pozitivismu, tj. pohybu, který zdaloka neprobíhal jen v oblasti „čisté“ filosofie.

Utváření českého pozitivismu totiž představuje proces, na němž se podílí, slévá a doplňuje několik rozmanitých pramenů — postupných proměn v sociálně politických postojích, ve vědecké orientaci i v samotné filosofii. Tento proces, signalizující, a pak i uspišující jisté proměny české společnosti, spadá zhruba do 70. a 80. let, tedy do doby, kdy v evropském myšlení nebo přinejmenším v nejvyspělejších zemích tehdejší Evropy byl už pozitivismus plně konstituován, ba leckde se již počala uzavírat jeho první vývojová fáze. Otázku, čím bylo toto opoždění způsobeno, zda jde vskutku o opoždění, jak je charakterizovat apod., nemůžeme tu řešit. Lze tu jen poznamenat, že potřeba a možnost pozitivismu jako teorie fundující porevoluční pozitivitu, pretendující přitom na funkci filosofie vědy a pokoušející se v duchu vědy revidovat obraz tradiční filosofie, mohla se v české společnosti výrazněji pocítit, ba dokonce i jen objevit teprve na začátku poslední třetiny 19. století. Tedy teprve poté, když se u nás plněji konstituovalo vědomí porevoluční positivity, když jistého stupně dosáhl rozvoj vědy i filosofické kultury, a když — dodejme — se mohla i v české teoretické kultuře počít pocítovat nutnost odstranění dosavadního provincionalismu (totiž potřeba jeho překonání zapojením do kontextu moderního evropského myšlení). Je ovšem třeba vidět, že se v českých poměrech tyto neodmyslitelné předpoklady, bez nichž by pozitivismus neměl důvod existovat, utvářely jen pozvolna a s trvalými a opětovnými retardacemi. Vědomí české společnosti sice postupně tíhne k pozitivismu, počíná — zprvu arci nejasně — pocítovat jeho oprávněnost, ba potřebnost, avšak zároveň jej ještě není schopno plně přijmout, a tím méně ovšem uceleně teoreticky formulovat. V tomto znamení se pak bude nést celá první fáze vývoje českého pozitivismu.

Pokusme se tedy nyní stručně naznačit onen mechanismus zrodu (či lépe: utváření) českého pozitivismu a určit hlavní proudy a síly, které se na něm podílely.

I

Zdá se, že možnost pozitivistického postoje se počala u nás otevírat již od 60. nebo 70. let 19. století (tedy v době, kdy po rozmachu výrobních sil dochází k vyvrcholení průmyslové revoluce u nás),¹⁰ a to v tom smyslu, že se v této době počíná v českých zemích výrazněji utvářet porevoluční vědomí (nebo spíše jeho prvky, protože důsledky toho, že nebyly splněny požadavky národní atd., stále trvají). V této době dochází

⁹ Proto nelze souhlasit s názorem, že nástup pozitivismu a jeho polemika s herbartismem patří k jevům, které se „s hlediska dalšího vývoje jeví jako nepodstatné“ (*Filosofie v dějinách českého národa*, 184).

¹⁰ Viz J. Purš, *Průmyslová revoluce v českých zemích*, Praha 1960.

v naší společnosti k pohybu, jímž se rozkládá radikální demokratismus a přerouzuje se v liberalismus mladočeského typu.¹¹ Na tomto švu ideologických orientací se pak v rozmanitých podobách vyjadřuje „vystrízlivění“ z revolučních ideálů a z kritické negace i přijetí „rozumnosti“ a „realismu“ jako rozhodujících postojů k politice i mimo ni. Právě zde počíná například zaznívat přesvědčení, že „kdo chce v politice vyhrát, musí být v životě a v hospodářství ‚rozumný‘, nesmí se unáhlout a zejména nesmí ve své pokrokovosti a svobodnomyslnosti překračovat určité meze“;¹² a právě zde politikové chtěli „vycházet z daných poměrů“, ne však, „aby směřovali výše, nýbrž poddávají se tlaku okolností a sžívají se s nimi“¹³ atd. Tyto prvky postoje porevoluční pozitivivity (jako předpokladu utváření pozitivismu) je ovšem třeba u mladočeských liberálů, jako např. K. Sladkovský¹⁴ nebo Ed. Grégr (a tím více u J. Grégra nebo J. Baráka), hledat za frázovitou kaší zdánlivého radikalismu a vlasteneckého opozičnictví, které měly podtrhovat politickou aktivitu mladočechů proti politické abstinenci konzervativců.¹⁵ Pro naše hledání předpokladů českého pozitivismu je však důležité i to, že tato nová ideologická orientace obrací zájem české společnosti také k západoevropskému liberalismu a spolu s ním i k západoevropskému pozitivismu nebo k jevům, které jsou mu teoreticky nebo ideologicky blízké. To činí například K. S l a d k o v s k ý, který ve svém hlavním politickopravním spise¹⁶ nesporně využívá myšlenek Millových, dále E. G r é g r, který — původně přírodovědec — se zajímal o soudobé přírodovědecké tendence, zejména o darwinismus, koncipoval antiklerikálně laděný, osvícenskoosvětářský kulturní program¹⁷ a také ve své práci redaktorské stál u prvních informací o západoevropském pozitivismu u nás;¹⁸ konečně i Karel S a b i n a, arci až v závěru svého myšlenkového a ideového vývoje.¹⁹

¹¹ Rekonstrukci tohoto pohybu velmi plasticky podává K. K o s í k, *Česká radikální demokracie*, Praha 1958, zvl. 204–241.

¹² Tamtéž, 209.

¹³ Tamtéž, 216.

¹⁴ Viz např. charakteristika jeho politického programu, K o s í k, 223–224.

¹⁵ Jistou zasutost prvků vědomí pozitivivity v postojích mladočeských liberálů ovšem nutno připsat i na vrub toho, že liberalismus jako takový se ještě plně pro „skutečnost“ nevzdává „ideálů“, ale kolísá „mezi ‚ideálem‘ a ‚profánní skutečností‘. Na jedné straně se opírá o iluze a ideály. Na druhé straně musí prakticky sledovat jevové stránky skutečnosti, řídic se živelně empiricky danými podněty“ (Ivan D u b s k ý, *Pronikání marxismu do českých zemí*, 36).

¹⁶ *Výklad voleb zástupců dle práva a spravedlnosti*, Praha 1875.

¹⁷ Viz jeho *Deník*, vyd. Zd. Tobolka, Praha 1907 a pak edice *Matice lidu*, kterou založil v roce 1867.

¹⁸ Viz *Kritická příloha k Národním listům*, kterou redigoval, např. II. roč. (1864). Zde je otištěna např. (nedopsaná) zpráva o T a i n o v ě spise *Le positivisme anglais*, stať o Tainovi, referát o spisu P o i t o u o v ě o francouzské filosofii apod., přičemž se s různou mírou korektnosti píše i o pozitivismu a jeho jednotlivých reprezentantech. Srov. např. charakteristiku pozitivismu: „...nemá hlavní snahou vypátrati začátek všech věcí a uzavírá se v studium všestranné a hluboké zjevů viditelných a chmatatelných. Ráz systému jest analytický, a vyloučeny otázky o jsoucnosti Boha, stvoření etc. z oboru zkoumání...“ (346).

¹⁹ O tomto vývoji viz Karel K o s í k, *Česká radikální demokracie*, 445–473. Kosík správně uzavírá, že tento vývoj vyústil v eklekticismus, když se Sabina „pokouší sloučit opožděný a vybledlý sensualismus s vulgárním politicko ekonomí a s pozitivistickým měšťáckým dějepisectvím“ (473). V tomto smyslu je také třeba přijmout

Je třeba ovšem říci, že tu všude jde jen o *možnost* vzniku pozitivistické orientace, tj. o možnost, která nebyla realizována a ani prozatím realizovatelná. Český liberalismus 60.—80. let („mladočeský“) tíhne k pozitivismu víceméně jen neuvědoměle.²⁰

Obdobně i obdobně nerealizovaná možnosti přináší ve zhruba stejné době i pohyb české vědecké práce. Od 60. let totiž dochází u nás nejen k jistému rozvoji české vědy, ale i k jakési její přestrukturaci a k proměně jejího charakteru. Nejde přitom jen o to, že se překonává stadium „vlastenecké“ a „romantické“ vědy, nýbrž také o to, že při tomto překonávání, jež se děje cestou postupného konstituování empirické a exaktní vědy, vystupují do popředí zejména vědy přírodní a do značné míry přebírají dřívější hegemonii jazykozpytu a historiografie v českém vědeckém úsilí.²¹ I když tato přírodovědecká práce 60. a 70. let učinila ke skutečné moderní exaktní vědě jen malý a do jisté míry nesmělý krok, jenž nebyl ještě úměrný rozmachu evropské přírodovědy v této době,²² přece jen se tu již počíná formovat moderní specializovaná, systematicky pěstovaná (viz i odborné učebnice, které tu vznikají) přírodověda, která si již počíná být vědoma svých potřeb (a hlásí se proto o svou institucionální základnu) i svých příštích možnostech, ba dokáže vyvolat velké naděje ve význam a v účinnost poznání přírody. Proto naturalismus „přírodovědeckého názoru světového“, vnitřní teoretickoideový obsah této epochy

zprávu, že Sabina v rámci extenzí literárního odboru Umělecké besedy přednášel na přelomu 60.—70. let — vedle řady jiných témat — i o Comtovi. (Srov. Albert Pražák, *Padesát let literárního odboru Umělecké besedy*, V: *O národ*, Praha 1946, 258—259.

²⁰ Uvědoměleji bude k pozitivismu směřovat český liberalismus 80.—90. let („realistický“), a po něm dílem i tzv. pokrokové hnutí: bude zprvu v pozitivismu spatřovat součást svého ideologického postoje, avšak nikdy se s ním plně neztotožní a později svůj vztah k němu uvolní. Tu je třeba mít na mysli i zásadní odlišnosti politického liberalismu a pozitivismu jako takového.

²¹ Tento přechod od „vlastenecko-buditelských“ věd k práci přírodovědecké je přímo symbolizován tím, že mezi předními reprezentanty této přírodovědecké práce najdeme syny české buditelské humanistiky: Ladislava Čelakovského, botanika a morfologa, Vojtěcha Šafaříka, chemika, Antonína Friče (syna vlasteneckého právníka, mladšího bratra J. V. Friče), zoologa a paleontologa, Jana Palackého, zeměpisce. Ti — snad s výjimkou Palackého — se také stali zakladateli moderního vývoje svých disciplín. Vedle nich tentýž význam v dalších oborech měli: Jan Krejčí v geologii a F. J. Studnička v matematice a fyzice. Celá tato generace byla arci do značné míry vedena autoritou a věhlasem J. E. Purkyně, který ji také spojil s generací předchozí. O této vývojové vrstvě české přírodovědy viz *Vývoj české přírodovědy*, Praha b. d. (1931), Zdeněk Nejedlý, T. G. Masaryk, III. a IV., Praha 1935 a 1937, Josef Beneš, *Purkynův odkaz ve vědě a filosofii*, Praha 1957, *Dějiny exaktních věd v českých zemích do konce 19. století*, Praha 1961 apod.

²² Věda 60.—70. let samozřejmě nepřestává být „vlastenecky“ citěná, avšak pojetí národní vědy se tu dotváří a prohlubuje: nejsou tu již jen úvahy o národní vědě, tak časté v dřívější epoše, nýbrž se rozvíjí systematická práce: nejde tu jen o jazyk (byť stále nebo dokonce právě nyní se pocituje potřeba vytvářet českou odbornou terminologii). Rádl správně upozornil, že k jazykovému pojetí přidává tato generace pojetí „zeměpisné“, totiž soustředění na přírodní jevy v české oblasti: typickými díly tohoto období jsou *Archiv pro přírodnické zkoumání Čech*, Čelakovského *Prodrumum české květeny*, *Geologie* J. Krejčího apod. (viz E. Rádl, *Minulost a budoucnost české vědy*, V: *Úvahy vědecké a filosofické*, Praha 1914, zvl. 52). Převládá tedy popis a s ním popisné a systematické obory přírodovědy; tato popisnost je arci „předpozitivistická“.

české vědy, není vyznáván a formulován jen některými jejími teoretičtější založenými představiteli,²³ nýbrž je sdílen i českou tvůrčí inteligencí za hranicemi přírodních věd, jak o tom svědčí četné ohlasy i zprostředkované využití nové přírodovědy v poezii a v krásné literatuře (viz např. Jan Neruda, Jakub Arbes aj.). I když to nejsou samozřejmě bezprostřední ohlasy výsledků práce domácí přírodovědy (spíše jsou podmíněny rozmachem evropské vědy), nesporně dokládají, že již v této době počíná ve vědomí české společnosti hrát věda, zejména **přírodní, výraznou roli**, že se tu prostředkuje idea pokroku vědy, zaručující všeobecný pokrok, tedy idea typická pro 19. století, ovšem v podobě, která na rozdíl od soudobého evropského smýšlení nese ještě mnohé rysy osvícenského patosu.

To svědčí o tom, že byť přírodověda 60. a 70. let ani „přírodovědecký názor světový“ se ještě nestaly místem zrodu pozitivistické orientace u nás, vytvářely jednu z předběžných podmínek pro vznik pozitivistického postoje v naší myšlenkové kultuře. V tom smyslu totiž, že se tento postoj může vůbec utvářet teprve tehdy a tam, když se věda stává důležitým a neodmyslitelným faktorem, uznávaným danou societou. Nadto je tu zřejmá ještě jedna věc. Rozvoj české přírodovědecké práce a postupné povyšování vážnosti speciálního empirického poznávání způsobují, že se ve vědomí české společnosti poprvé s celou vážností nastoluje problém vztahu vědy a filosofie a nadhazuje otázka, jaká může a musí být filosofie v nastupujícím věku vědy, do jaké míry rozvoj speciálních věd vyžaduje revizi tradiční filosofie apod. A tak se tu otevírá problematika, která již tím, že se stala aktuální, bude v dané situaci české myšlení posunovat až do blízkosti stanoviska pozitivismu (ovšem jen tou měrou, jak bude české myšlení překonávat svoji uzavřenost a provincionalismus). V náznanu to lze pozorovat již v jistém vnitřním posunu vládnoucí filosofie 60.–80. let, herbartismu, tj. v posunu, podmíněném nesporně narůstáním naléhavosti vztahu filosofie a speciálních věd, avšak také posilováním a rozšiřováním prvků postoje (porevoluční) pozitivity ve vědomí české společnosti.

II

Lze říci, že český herbartismus²⁴ již ve svém celku představoval jistou „liberalizaci“ v podstatě konzervativního původního herbartismu, ostatně umožněnou silnou empiristní tendencí, jež byla zřetelná již u Herbartu. Tato „liberalizace“ se pak zřetelně uplatňuje zejména v době vyvrcholení a rozkvětu českého herbartismu, tj. zhruba od polo-

²³ Zde máme na mysli zejména Jana Krejčího, který snad nejlépe formuloval toto stanovisko, např. ve stati *Člověk a příroda*, Živa 1866. Viz i K. Kosík, *Česká radikální demokracie*, 226–227, 455. — Důležitým momentem utváření světově názorové základny této vrstvy české vědy byla i recepce darwinismu. Viz má recenze Studie E. Hadače, *ČČ 1958*, 2.

²⁴ Viz K. Kosík, *Česká radikální demokracie*, a zejména Josef Zumr, *Některé otázky českého herbartismu*, V: *Filosofie v dějinách českého národa*, Praha 1958 a J. F. Herbart a český herbartismus I, *Herbart a německá filosofie klasického období*, 1964 (rkp.).

viny 60. let.²⁵ Znamená jednak akcentování empirie a „střízlivosti“, jimiž český herbartismus vychází vstříc střízlivosti a věcnosti formujícího se vědomí positivity a úsilí o konstituování empirické a exaktní vědy v české společnosti: čeští herbartovci „nevěnují metafyzickým otázkám velkou pozornost a své hlavní úsilí zaměřují na některou ze speciálních věd... Okruh jejich zájmu tvoří estetika, psychologie, etika a sociologie... a jako předmět filosofického zobecnění pečlivě studují přírodní vědy“.²⁶ Za druhé se tato „liberalizace“ projevuje v dalším uvolňování zázeb s původním herbartismem a ve zjevném, arci eklektickém doplňování vlastního stanoviska jinými, modernějšími názory.²⁷ Tak např. u Durdíka je patrná tendence ke kantianství, zřejmě související s renesancí Kanta v novokantismu,²⁸ u všech českých herbartovců (s výjimkou Dasticha) snaha doplnit statický herbartismus evolučním učením Darwinovým a konečně — což nás v naší souvislosti zajímá nejvíce — jisté přibližování k pozitivismu.

Český herbartismus — zejména Josef Durdík a G. A. Lindner — již zjevně osvědčuje značnou vnímavost k západoevropskému pozitivismu, je o něm poměrně zaskvěně informován a informuje o něm,²⁹ inspiruje se některými problémy i stanovisky typicky pozitivistickými, ba dopouští se i jakýchsi „pozitivistických úchylek“,³⁰ avšak tato liberalizace a pozitivizující trend českého herbartismu jde jen po jistou mez: souhrn základních principů pozitivismu tu nikdy nebyl akceptován, ba zdá se, že od momentu, v němž se pozitivismus výrazněji umístí v teoretickém vědomí české společnosti, nastoupí český herbartismus pochod právě opačný a počne se pozitivismu spíše vzdalovat.

Posun u herbartismu i hranice tohoto posunu názorně ukazují postupná řešení „*spor filosofie a vědy*“, tj. jejich vztahu v situaci rozmachu věd a „*krize filosofie*“. V 60. letech chce Josef Dastich³¹ poměr filosofie věd řešit v duchu víceméně pravověrně herbartovském. Je si vědom krizového postavení tradiční filosofie a ztráty jejího prestiže tváří v tvář úspěchům empirické přírodovědy, na filosofii víceméně vyvzdorovaným;³²

²⁵ Zmurr tuto dobu jeho vyvrcholení a rozkvětu umisťuje mezi léta 1865—1885 (viz *Některé otázky*, 174).

²⁶ Tamtéž.

²⁷ Na to upozornil již Josef Král ve své *Československé filosofii* i v dalších pracích.

²⁸ Všiml si toho O. Sus, *Sémantické problémy umění u Josefa Durdíka*, FČ 1960, 5: Durdík operuje „kategoriemi herbartovsko-kantianskými naočkoványými pozitivizujícím empirismem“ (783).

²⁹ Viz např. Durdíkovu stať o Millovi (1873), o Comtově třídění věd (1874) a zejména ucelený výklad o západoevropském pozitivismu v jeho *Dějinnách filosofie nejnovější*, vydaných arci až 1887.

³⁰ Tuto otázku, jako ono sblížování českého herbartismu s pozitivismem, poměrně zevrubně zkoumal Josef Král, *Československá filosofie*, viz zejména partie o Durdíkovi a Lindnerovi. Zde bychom chtěli připomenout zejména chápání filosofie a jejího vztahu ke speciálním vědám (viz níže), pojetí klasifikace věd (u Durdíka), vlivy Millovy a Spencerovy (u Lindnera) apod.

³¹ Téma vztahu filosofie a věd zpracoval Dastich několikrát: populárně česky v článku *O poměru zkoumání empirického k bádání filosofickému*, ČČM 1861, teoretičtěji německy ve stati *Metaphysik und exakte Naturforschung*, Zeitschrift für exakte Philosophie, 1864; k tomuto tématu se vrací v *Úvodu do studium filosofie*, Praha 1867.

³² Viz např. *Metaphysik u. Naturforschung*, Zeitschrift..., 225—226.

v ostrých útocích na německou pokantovskou spekulaci³³ bere v ochranu empirické vědění, prohlašuje svébytnost, soběstačnost a teoretickou hodnotu speciálních věd, ba zdůrazňuje i význam jejich výsledků pro filosofii, a přiznává tím i závislost filosofie na nich. Zároveň je však patrné, že ve své snaze odstranit „neblahý spor“ mezi vědami a filosofií omezuje platnost věd, aby zajistil místo filosofii: speciální vědy jsou mu pouhým empirickým (tj. neúplným, nikoli bezesporným, a proto relativním) poznáním, od něhož je nutno vystoupit k filosofii jako k vyššímu poznání racionálnímu. V tomto smyslu je tato postulovaná filosofie definována zcela v herbartovském smyslu jako čistě pojmová věda, zpracovávající a usoustavňující pojmy; a „protože počíná tam, kde končí oblast ‚fyziky‘ jako reprezentantky přírodních věd vůbec...“, „má být ‚metafyzikou‘ v nejvlastnějším slova smyslu“.³⁴ Dastich se tu ovšem přizpůsobuje dobovým trendům, např. nadhazuje možnost „vědecké“ či „exaktní metafyziky“³⁵ ba naznačuje i úkol filosofie vybudovat světový názor skládaný z věd,³⁶ v podstatě však sleduje cíl „obnovy metafyziky“, a přiřazuje se tak mnohem spíše k tendencím protipozitivistickým (dovolává se ostatně — vedle Herbarta — Lotzeho a Fechnera). A tak pozitivismu, jehož teoretické formulace západoevropské ještě nezná, připravuje cestu vlastně jen odsouzením spekulace.

V 70. letech pak Josef Durdík, jak už řečeno se západoevropským pozitivismem vcelku dobře obeznámený, posunuje problematiku vztahu filosofie a věd i pojetí filosofie — otázky, k nimž se několikrát vrací³⁷ — přece jen trochu dále, a vyjadřuje tak výrazněji tendenci k revizi tradiční filosofie, byť ani on hranice liberalizované herbartovské tradice v podstatě neopouští. U Durdíka především nacházíme mnohem větší pochopení vývoje přírodních věd a problematiky vědy jako takové. Speciální věda, která je u Dasticha pojímána ještě značně abstraktně jako „empirie“ nebo „empirické poznání“, vystupuje u Durdíka, ostatně přírodovědecky školeného a orientovaného na exaktnost,³⁸ jako mnohem konkrétnější, věcně reflektovaný fenomén. Proto je Durdík s to nejen interpretovat soudobý

³³ Tento útok proti německé filosofii, vyhrocený zejména proti Schellingovi a Hegelovi, odpovídal kontextu evropského, německého myšlení, měl však i zcela konkrétní smysl v situaci českého myšlení. Byla tím zásadně odmítnuta i dozrívající tradice českého hegelianismu: explicitně to Dastich vyjádřil v odsudku spisu A. S m e t a n y, *Der Geist, sein Entstehen und Vergehen* (vydaného opožděně 1863) v Kroku 1866.

³⁴ *Metaphysik u. Naturforschung, Zeitschrift...*, 229.

³⁵ Píše např., že se tato „nová metafyzika snaží... v úzké spojitosti s ‚exaktním‘ badáním dosáhnout charakteru exaktnosti“ (tamtéž).

³⁶ Tak v *Úvodu do studium filosofie* rozšiřuje definici filosofie a prohlašuje, že „nejhlubší a rozdělená práce věd má doznati v ní spojovací pásku, (...) aby vznikla přesná, průhledná, přehledná a utužilá jednota co základ pravého, zkušeností i rozumováním stvrzeného světového názoru“ (63). Tento aspekt ovšem mnohem výrazněji podtrhuje a rozvádí až Durdík.

³⁷ Tak např. v článcích *O domnělém úpadku filosofie*, Osvěta 1872, *Architektonika věd*, ČCM 1874, *O pokroku věd přírodních*, Praha 1874, ale i ve svých pracích historickofilosofických, např. v *Dějepisném nástínu filosofie novověké*, Praha 1970, později v *Dějinnách filosofie nejnovější*, Praha 1886 a v jiných pracích.

³⁸ Viz František K r e j č í, *O Durdíkově metafysice, Sborník Durdíkův*, d. I., Praha 1906, zvl. XI.

rozmach věd se znalostí věci, ale může si položit – poučen Comtem – i problém vzájemných vztahů mezi předměty a metodami jednotlivých speciálních věd jako problém systému („architektoniky“) věd.³⁹ Místo a funkci filosofie pak chce určit vzhledem k tomuto systému: filosofie má být jakýmsi jeho nutným doplněním a vyvrcholením. Proto se mu spor filosofie a věd zdá pouhým nedorozuměním (zaviněným idealistickou spekulací německou na straně jedné, a nedostatkem filosofického vzdělání a porozuměním vědeckých specialistů na straně druhé), úpadek filosofie jen něčím domnělým: rozmach věd nutně vede k rozmachu filosofie, totiž k tomu, že jí „přibývá látky, úkolův a popudův“.⁴⁰ Filosofie je přitom pro Durdíka nejen závislá na vývoji speciálních věd,⁴¹ ale přímo v potřebách tohoto vývoje nachází také svoji oprávněnost a zdůvodnění: filosofie jedná o metodách a principech vědění a „doceluje“ pojmy a výsledky věd ve velkou soustavu lidského vědění,⁴² takže i ona může být definována jako věda,⁴³ která „na základě výsledkův ostatních věd jednotný náhled o světě sestrojiti hledí“.⁴⁴

To je ona známá Durdíkova definice filosofie, o níž říká Král, že „je to první pozitivistická definice u nás, definice filosofie pojaté vědecky“.⁴⁵ Je to však vskutku definice pozitivistická? Pochybnosti o tom vyslovil již na začátku tohoto století František Krejčí, když upozornil na to, že tato definice je pozitivistická, jen je-li brána doslova a že ji Durdík v pozitivistickém smyslu ve skutečnosti nechápal.⁴⁶ I když je třeba vzít v úvahu, že Krejčí tu jako sudidla používá svého svérázného pojetí pozitivismu, nelze nevidět, že má v meritě věci pravdu. Filosofie, jak ji Durdík definuje a pěstuje, má být jako „docelení“ věd i jejich překročením; jejím jádrem a těžištěm zůstává zcela tradičně metafyzika, byť charakterizovaná jen jako „závěda“, nikoli „navěda“. V tom smyslu nejde Durdíkovo pojetí v kritice tradičního modelu filosofie o mnoho dále, než kam dospěl Herbart (a u nás později Dastich). Nanejvýš by bylo možno připustit, že se Durdíkova formulace předmětu a úkolu filosofie pohybuje směrem k onomu pojetí, které v podání W. Wundta získá široký ohlas a bude později blízké i Františku Krejčím.⁴⁷ Durdík tedy nepodává ještě ani

³⁹ Je ovšem jiná věc, nakolik úspěšné je Durdíkovo řešení tohoto problému. Král právem poznamenává, že zde Durdík pokročil „nad herbartismus ke comtovskému pozitivismu, jež chce doplniti po stránce psychologické, ovšem tříděni samo zkomplikoval a zbavil přehlednosti“ (*Ceskoslovenská filosofie*, Praha 1937, 40).

⁴⁰ Josef Durdík, *O domnělém úpadku filosofie, Rozpravy filosofické*, Praha 1876.

⁴¹ Durdíkův názor na tuto otázku interpretuje Fr. Krejčí takto: „Filosofování bylo jemu a má býti vůbec závislé na pokroku přírodních věd a filosofický systém jest jen formulí, kterou si činíme na tomto základě o světě, kterážto formule může se zdokonalovati a nahrazovati jinou. Pravda vědecká trvá a pokrok vědeckého bádání vynucuje formulí jinou“ (*O Durdíkově metafyzice, Durdíkův sborník*, XI–XIII).

⁴² *O domnělém úpadku filosofie, Rozpravy filosofické*, 2, 4–5 apod.

⁴³ Jinde Durdík mluví i o tom, že „filosofie jest souhrnný název pro několik věd najednou“ (tamtéž, 44).

⁴⁴ Tamtéž, 8. Tuto definici filosofie pak lze nalézt i na četných jiných místech Durdíkova díla.

⁴⁵ *Ceskoslovenská filosofie*, 39.

⁴⁶ *O Durdíkově metafyzice, Durdíkův sborník*, XVI.

⁴⁷ Jak známo, definuje Wundt úkol filosofie jako „shrnutí našich speciálních poznatků ve světový a životní názor, který uspokojuje požadavky našeho rozumu a potřeby našeho citu“ (viz např. *System der Philosophie*, Leipzig 1897, 2. Aufl., 1).

pozitivistické řešení „sporu filosofie s vědou“, třeba právě tento problém (a s ním související otázky, např. typicky pozitivistické téma třídění věd) ho v situaci českého duchovního a teoretického vývoje v 70. letech k pozitivismu posunuje. Že však samo položení tohoto problému v oné situaci muselo dříve či později ke skutečně pozitivistickému řešení dospět, ukazuje jen o několik let pozdější příspěvek Josefa Mikše, *Věda a filosofie se stanoviska pozitivismu*.⁴⁸

III

Také Mikš vychází – podobně jako před ním Dastich a Durdík – z reflexe situace, v níž se ocitá filosofie v epoše vzestupu speciálních věd. Avšak jak jeho východiska, tak jeho cíle jsou jiné. Konstatuje skutečný – nikoli jen domnělý – „hluboký antagonismus mezi vědou a filosofií“⁴⁹ a proto také nepředpokládá, že by bylo možno „provést smíření mezi filosofií a vědou“ a přitom „starou filosofií uchrániti“.⁵⁰ Mikš tedy nechce harmonizovat tradiční (jen poněkud upravenou) filosofií s postupujícími vědami, ani zachraňovat filosofií jakožto metafyziku, jak o to koneckonců usilovali herbartovci. Proto nekritizuje jen německý idealismus, jeho spekulativnost, nedostatek smyslu pro empirii atd., nýbrž odmítá veškerou „starou filosofií“ jako metafyziku. Vytýká jí, že si „obrala předmět nerozluštitelný“, „předměty nejvyšší“, „týkající se prvních počátků všeho, co jest, svět i nás v to počítaje“ i „předměty, týkající se našeho poznání“⁵¹ a že používala „subjektivní metody“⁵² která pak právě způsobila onen rozkol mezi filosofií a vědami. Proti ní staví metodu speciálních věd, kterou nazývá metodou objektivní a – jsa scientisticky přesvědčen o prioritě vědy, její nezávislosti na filosofií atd. – vidí klíčový problém v zodpovězení otázky, zda je možné uplatnit tuto metodu i ve filosofií. Toto uplatnění, realizované již v západoevropském pozitivismu, pak Mikšovi znamená změnu předmětu filosofie, vyloučení všeho, co překračuje zkušenost,⁵³ popření absolutního poznání a omezení poznání na poznání relativní⁵⁴ atd., tedy krátce řečeno vytvoření vědecké filosofie. Její vědeckost pak Mikš chápe především jako její odvozenost ze zkušenosti, jak je podávána vědami, a klade přitom důraz na to, aby se filosofie opírala o veškerou zkušenost, tj. o vědy v jejich utříděném celku a souhrnu.⁵⁵ Proto podle jeho názoru, jenž je svéráznou kombinací pojetí Com-

⁴⁸ Osvěta, 1876, 161–179, 360–375, 405–426.

⁴⁹ Tamtéž, 162.

⁵⁰ Tamtéž.

⁵¹ Tamtéž, 167, 166 aj.

⁵² Viz 167–170. Tato subjektivní metoda se podle Mikše zakládá na spekulativním racionalismu a antiempirismu, na absolutizaci samovolné aktivity „ducha“ a na idealistickém pojetí pravdy jako souhlasu mezi idejemi. Je příznačné, že tu Mikš neodmítá jen skutečný subjektivismus, nýbrž i samo pojetí aktivity subjektu.

⁵³ „Metoda objektivní nevidí... nic víc než zjev a zákony, všechno pak pídění po první příčině zdá se jí marno“ (tamtéž, 175).

⁵⁴ Viz 363, 364 apod.

⁵⁵ Proto Mikš nejen obšírně podává soudobý pozitivistický výklad fenoménu vědy, nýbrž věnuje i velkou pozornost problému třídění věd; referuje o pojetí Comtové, Spencerové i Bainové a nastiňuje – mnohem zasvěceněji než před ním Durdík – i celou dobovou polemiku kolem tohoto problému. Viz 405–424.

tova a Spencerova, vědecká filosofie „bude na základě uspořádaných a sjednocených věd činiti své závěry“, jako kontrast „teologického“ a „metafyzického“ názoru na svět bude se zaměřovat „na stanovení nejvyšších zákonů všehomíra na základě zkušenosti“, nebude jednostranně využívat a zotročovat tu nebo onu vědu, nýbrž stane se „vědou věd“, totiž „vědou v nejvyšším jejím stupni“, úplně usjednoceným věděním. „S touto filosofií,“ uzavírá pak Mikš, „věda nevede spor, ba naopak... ji vyhledává.“⁵⁶

Zde tedy máme před sebou prvé plně rozvinuté stanovisko pozitivismu v české literatuře. Snad by bylo proto možno o Mikšově stati mluvit jako o inauguraci českého pozitivismu, a to v tom smyslu, že tu již nejde — jako tomu bylo v genezi českého pozitivismu před Mikšem — jen o živelné a implicitní tnutí k pozitivismu, nýbrž o explicitní, teoretickofilosoficky formulované napojení na pozitivismus jako evropskou myšlenkovou tradici. Nelze ovšem zároveň nevidět, že sama stať není filosoficky původním činem, který by mohl pronikavěji zasáhnout do českého myšlení: je to spíše obšírný a velmi zasvěcený referát o tom, jak filosofují západoevropští pozitivisté.⁵⁷ Proto spíše než za inauguraci českého pozitivismu lze Mikšovu stať označit za ucelené a prameňně fundované sdělení o hlediscích západoevropského pozitivismu, které však — jako prvé — tato hlediska obhajuje a zaníceně hlásá. Není tedy už jen informací: je v pravém slova smyslu propagací.

A tak se s Mikšem dostáváme k jakési nové fázi procesu geneze českého pozitivismu. Mikšova stať totiž není jevem ojedinělým. Na přelomu 70. a 80. let 19. století lze v české literatuře, zejména časopisecké, nalézt další práce a autory, kteří mohou být označeni za jakési propagátory západoevropského pozitivismu v českém myšlení.

Je to především Josef Mikš⁵⁸ sám, třebaže jeho další teoretická činnost se do značné míry z dalšího procesu přípravy českého pozitivismu vymyká. Za prvé proto, že jeho další práce co do tematiky přímo nenavazují na stať z roku 1876; jeho zájem se přesouvá na pomezí filosofie a krásné literatury, teoretickofilosofický způsob výkladu ustupuje kulturně ideové esejistice.⁵⁹ Za druhé proto, že jeho pobyt v Rusku⁶⁰ způsobuje zřetelný posun jeho stanoviska: pozdější Mikšovy články prozrazují stupňování eklekticismu (vedoucí až k recepci nepozitivistických hledisek), a zejména narůstání tendencí konzervativních.⁶¹ Jestliže bude později František Krejčí jeho názor charakterizovat jako „pozitivistický

⁵⁶ Viz tamtéž, 424, 425.

⁵⁷ Mikš se tu opírá, jak na to upozornil Josef Král, o úplnou znalost pozitivistické literatury, nejen o Comta a Milla, nýbrž i o své současníky, Spencera, Baina, Lewese, Taina, Littrého, Huxleye aj. (viz *Československá filosofie*, 43).

⁵⁸ Narodil se 1853, po universitních studiích nenachází v českých zemích místo a odchází do Ruska, kde působí jako středoškolský profesor. Umírá 1923 v Praze (viz František Krejčí, *ČM* 1913 a 1923).

⁵⁹ Viz jeho články v *Osvětě* o Renanovi a Tainovi (1893), Tolstém (1893), Zolovi (1895), Nietzscheovi (1897) apod. Články uveřejňuje pod pseudonymem Vojtěch Kalina.

⁶⁰ Viz i jeho referování o ruské filosofii a kultuře: články o Dostojevském (*Osvěta* 1881), Bělinškém (*Osvěta* 1899), rozhledy po ruské filosofii (*ČM* 1900–1901), překlad Garcena a nedokončená monografie o něm (v *ČM*) apod.

idealismus, odmítající fantastický mysticismus i radikální materialismus“⁶² velmi správně tím vyjádří Mikšovo základní zaměření již v nikoli českém, nýbrž v ruském myšlenkovém a ideovém kontextu. (České pozitivistické myšlení se přece — při nejmenším nikoli v Mikšově době — neprosazovalo ani proti mysticismu ani proti materialismu.)

Jiným propagátorem západoevropského pozitivismu u nás byl Emanuel M a k o v i č k a,⁶³ plodný, byť dosti plytký autor četných statí uveřejňovaných na konci 70. a v 80. letech. Vyšel z herbartismu, přitahován zejména „filosofickými disciplínami“, tj. logikou, noetikou, psychologií, pedagogikou, etikou, sociologií atd. Ještě v duchu herbartovské kritiky se obrací proti německé idealistické filosofii,⁶⁴ postupně však odmítnutí spekulativnosti a „dogmatismu“ německé filosofie opírá jednoznačně o J. S. Milla a H. Spencera.⁶⁵ Kritizuje Kantův apriorismus, názor o absolutnosti poznání, přesvědčení o vrozenosti mravního zákona atd. většinou slovy Millovými a Spencerovými, neskrývá však, že tento jejich názor zcela přijímá. Odtud se dostává i k odmítnutí herbartovské metafyziky, třeba uznává zásluhu českých herbartovců o českou filosofickou kulturu a o „filosofické disciplíny“.⁶⁶ A tak ve svých pracích uplatňuje — třeba nikde soustavně a obecně teoreticky neformulované — hledisko antimetafyzického empirismu, agnosticismu a relativismu jako postoj, k němuž nutně dospívá vývoj moderní vědy⁶⁷ a který je zároveň nejúplněji teoretickofilosoficky vyjádřen u západoevropských pozitivistů. I když se ovšem v dílčích otázkách snaží uplatnit jistou míru samostatnosti (viz např. některé postřehy v pedagogice a sociální psychologii), jeho teoretická činnost nepřekonává diletantismus. Je s to pouze referovat a komplikovat, četné jeho články jsou vlastně jen výtahy či zkrácené překlady myšlenek

⁶¹ V tomto smyslu je přímo exemplární jeho stať o Tolstém z roku 1893: v polemice s Tolstým sice hájí vědu a racionálně, avšak zároveň dokazuje soulad vědy a náboženství. Prohlašuje dokonce, že „jednou bude Comtův zákon mít platnost ve smyslu obratném a pravé náboženství bude korunou pravé vědy a pravé filosofie“ (Osvěta 1893, 447). Zároveň ostře odmítá Tolstého sociální kriticismus a na základě pokrokařského evolucionálního a frázevitého humanismu formuluje vysloveně apologetické postoje.

⁶² ČM 1913, 327.

⁶³ Naroděn 1851. Studoval filosofii, „z nouze nechal těchto studií a stal se učitelem, ale i pak pěstoval filosofii“ (Zdeněk Nejedlý, T. G. Masaryk IV, Praha 1937, 252). Umírá předčasně 1890. — O Makovičkovy psal A. Krečar, Ped. rozhledy VI, Jan Uher, Makovičkovy sociologické názory, Brno 1930, Josef Král v Československé filosofii apod.

⁶⁴ Počátkové kritického realismu, 1873.

⁶⁵ Dogmata v matematice dle J. S. Milla, Komenský 1883, Dogmata kantické filosofie, Beseda učitelská 1884.

⁶⁶ „Jimi počalo první důležitější hnutí u nás, jimi nadobro potrhány svazky bludů, jako by česká řeč a rozum český nestačily na novou filosofii.“ Ve filosofických disciplínách, zejména v psychologii, se „vzdalovali od základů metafyzických... vždy víc a víc opouštějíce mystické hlubiny mistra svého, snažili se přistáti k pevnému břehu vědy přírodní“. Avšak: „Nauka Herbartova souvisí s dogmaty metafyzickými o monadách a z nich vyvinula se dedukcí. Nauka naše je induktivná“ (Psychologie herbartovců a pozitivistů, Komenský 1883, 649, 649–650, 654).

⁶⁷ Viz např. jeho článek o spise českého jazykovědce Čeňka Šercla, jehož zásady „jsou zcela shodné s těmi, ke kterým se s pýchou hlásí filosofie pozitivní“ (Komenský 1883, 33).

anglických pozitivistů nebo komentáře k nim.⁶⁸ A tak ani Makovička není víc než hlasatelsky zapáleným propagátorem západoevropského pozitivismu u nás, informujícím o pozitivismu především v kruzích, které se brzy stanou nadlouho nejsilnější oporou pozitivismu u nás – mezi učitelstvem (a patrně i mezi studující mládeží).

(Ostatně právě v těchto kruzích učitelských, které byly první širší oblastí za hranicemi vlastní teoretické práce, kde se u nás utvářelo jisté povědomí o pozitivismu jako světovém názoru a metodě, bychom patrně mohli najít i další propagátory nebo aspoň vyznače pozitivismu, třeba jejich pozitivistické či pozitivizující postoje nejsou pro tuto dobu 70.–80. let 19. století vždy jednoznačně literárně doloženy.⁶⁹ Přitom je se třeba domnívat, že zájem o západoevropský pozitivismus, jeho propagace nebo alespoň vyznavačství, je podmíněno i jistými okolnostmi generačními. Upozornil na to např. ve svých charakteristikách tzv. Mladé Moravy, volného seskupení moravských studentů v 70. letech, Zdeněk Nejedlý; shledává zde „silný sklon k moderním západoevropským směrům, k pozitivismu“.⁷⁰ Byť Nejedlý tu pracuje se značně široce pojatým pojmem pozitivismu a nadto toto pozitivistické přesvědčení příslušníků Mladé Moravy, jako byli Hynek Babička, Leander Čech, Jaroslav Vlček, Josef Klvaňa, Jan Mrazík, Josef Úlehla aj., jen spoře dokládá, lze soudit, že má přece jen v merituu věci pravdu, jak se ostatně později ukázalo u nejednoho ze jmenovaných.⁷¹ To by ovšem znamenalo, že jisté tihnutí k pozitivismu je v té době zaznamenatelné již i mimo pražské centrum.)

Ať tak nebo onak, zdá se jisté, že v 70. a 80. letech 19. století již česká společnost o pozitivismu ví, že jej již pro sebe objevila a počíná jej přijímat. Uvedení propagátoři západoevropského pozitivismu u nás tento fakt signalizuje, byť zdaleka sami český pozitivismus nevytvářejí.

IV

Od konce 80. let 19. století se pak již pozitivistická orientace počíná u nás prosazovat rozhodněji a všestranněji, nikoli však ještě v podobě

⁶⁸ Tímto způsobem referuje zejména o Millově Logice, viz např. *O abstrakcích dle S. Milla*, Beseda učitelská 1880, *Jméno. Úryvek z Logiky S. Milla*, tamtéž, *Dogmata v matematice dle J. Milla*, Komenský 1883, *Induktivní návod shody*, tamtéž apod. Není bez zajímavosti, že se tu přece jen leckdy objeví pokus o samostatnější interpretaci, např.: „Tedy sobě myslím pozitivismem nejen filosofii lidskosti, lidského milosrdenství, lidské shovívavosti s bludy bližních, nejen filosofii života praktického, života skutečného, filosofii dne každého i všedního, ale myslím sobě pozitivismem i filosofii práce, jejíž heslo jest: dělej a z činů se uč“ (*Induktivní návod shody*, Komenský 1883, 472). Třebaže tato samostatná interpretace je v podstatě založena na neporozumění pozitivismu, je charakteristická a v leccm anticipuje tendenci, příznačnou pro vyzrálejší formy českého pozitivismu.

⁶⁹ Zdá se, že tyto pozitivistické či pozitivizující postoje v české pedagogice (v širším smyslu) vycházejí z jisté stránky činnosti G. A. Lindnera a objevují se u jeho žáků, u jakési „lindnerovské levice“. Mám zde na mysli autory, jako např. Jan Mrazík, Josef Černý, Josef Úlehla aj., byť ani jejich pozdější vývoj a publikace to nedokazují zcela jednoznačně.

⁷⁰ Zdeněk Nejedlý, *T. G. Masaryk*, II, Praha 1950, 209.

⁷¹ Tuto otázku jsem se pokusil řešit v případě Josefa Klvani. Viz má stať *Filozofický pokus J. Klvani*, Slovácko 1960.

explicitně filosofické; spíše způsobem, který byl již naznačen u našich propagátorů západoevropského pozitivismu: v práci speciálních věd.

V té době vstupuje česká vědecká práce do nové fáze vývoje, předznamenané a realizující impulsy, které jí přináší budování (či obnova) české university.⁷² Duch této vědy, budující a rozvíjející se věcně i institucionálně, je nesporně pozitivistický, třeba je povahy a provenience značně neurčitě: nelze jej odvodit z některé určité filosofické formulace „starého“ pozitivismu, spíše je čerpán z pozitivistického či pozitivismu blízkého ducha evropské vědy, krátce z ducha scientismu 19. století. Přijetím tohoto ducha překonává česká věda svůj provincialismus, vyrovnává své opoždění a zařazuje se do evropského vývoje.⁷³ Nutno ovšem přiznat, že tento „pozitivistický duch“ české vědy 80. let je — přes svou nespornost — často velmi těžce pozitivně postžitelný v teoretické rovině, a to zejména ve vědách přírodních. Protože znamená překonání spekulace i vlasteneckého ideologizování, projevuje se v řadě případů jen negativně, tj. právě nezájmem o vlastní teoretické a filosofické předpoklady. Zřetelnější je jen tam, kde i přírodovědci byli nuceni vyslovit své obecnější teoretické, případně přímo světově názorové stanovisko, tj. v úvahách, polemikách, kritikách a recenzích, a vůbec v publicistice. V tomto směru je mimořádně výmluvným dokladem tohoto ducha časopis *Atheneum*, hlavní publicistický a kritický orgán české vědy 80. let, založený roku 1884 za vrchní redakce T. G. Masaryka.⁷⁴ Jednoznačněji lze vpád pozitivistického ducha postihnout v oborech humanitních, zejména v tradičních, a tedy v jistém smyslu nejvyspělejších a látkově nejpropracovanějších disciplínách české vědy 19. století, v jazykovědě a v historiografii.

„Rozhled po soudobé vědě ciziny, metodický pokrok, kriticismus a střízlivý duch práce, dbající nejvíce o fakta — to jsou hlavní znaky filologické práce v posledních desetiletích 19. století... Ideově odpovídaly pozitivismu, který v téže době ovládl filologii a vůbec duchové vědy západní

⁷² Tuto fázi vývoje české vědy nejplastičtěji popsal u nás Zdeněk Nejedlý ve spise *T. G. Masaryk*, III, Praha 1935, a zejména IV, Praha 1937. I zde ovšem Nejedlý používá značně širokého pojmu pozitivismu a uplatňuje jej i na postoj T. G. Masaryka.

⁷³ Je příznačné, že v této fázi české vědy už nenacházíme jen ojedinělé a náhodné ohlasy zahraniční vědecké činnosti ani pouze jednostrannou znalost vědy německé, nýbrž většinou bezpečnou orientaci v celém soudobém evropském ruchu a pokroku, tedy i znalost vědy anglické, francouzské, ruské atd. Ostatně příslušníci a představitelé této nové vědy jsou pro tuto „modernost“ a „světovost“ obvykle dobře připraveni: valnou většinou prošli i školením v cizině, pracovali v předních zahraničních vědeckých ústavech, kde mohli poznat moderní metody práce, navázat odborné styky atd.

⁷⁴ Uvedme odtud alespoň dva příklady onoho pozitivistického ducha tehdejší přírodovědy. Chemik B. Raýman tu spolu s obhajobou experimentální práce odmítá námitky filosofů a vůbec zásahy filosofie do problémů chemie: „Bože, kde by se chemie ocitla, kdyby se měla s filosofy o to tahati, co je mezi atomy“ (*Atheneum* 1885, 279). Výrazněji formuje svůj postoj fyzik A. Seydler; zdůrazňuje, že moderní směr ve fyzice, k němuž se přihlašuje, „o vnitřní povaze různých úkazů fyzikálních rozhodovati si neosobuje, nýbrž — věren pozitivnímu směru moderní vědy — pouze vzájemnou souvislost jejich vysvětluje“, „v těch nebo oněch konstrukcích spatřuje vždy více a více jen pouhý symbol, nikoli věrný obraz skutečného dění přírodního“ atd. (*Atheneum* 1884, 3).

Evropy a Německa; také čeští filologové byli pozitivisty...⁷⁵ Lze to říci již o Janu Gebauerovi, z mladších pak o Josefu Královi, Josefu Zubatém, Emanuelu Kovářovi a dalších. Nejexplicitněji však pozitivistické credo ve filosofii formuloval autor, který se záhy do jisté míry vyčleňuje z českého kulturního kontextu, „linguista širokého zájmu a neobyčejného rozhledu“ (Weingart), Čeněk Šercl.⁷⁶ Ve svém spise *Z oboru jazykozpytu*, zejména v předmluvě, odvolává se na „metodu anglických badatelů, přidržujících se faktické stránky jazykové a nemilujících abstrakci“⁷⁷ odmítá spekulativní postup v jazykovědě, hlásá empiristický induktivismus a popisnost, relativnost vědeckých poznatků atd., a tak zde spolu s pozitivistickou metodologií v podstatě formuluje pozitivistický pojem vědy, která „nepředepisuje světu, jakým býti má, která jen učí, jaký jest a jaké jsou zákony jeho...“⁷⁸

Ještě výraznější je pak tento obrat v historiografii, která právě v 80. letech proti degenerujícímu vyústění politického dějepisectví liberalistického i proti historické spekulaci romantické vytyčuje program v podstatě pozitivistické metodologie, třeba svérázně podaný. Vůdčí postavou je tu nesporně Jaroslav Goll, v jehož „myšlení a díle je česká obdoba toho, co se nazývá historickografickým pozitivismem“.⁷⁹ Charakter jakéhosi manifestu měl na konci 80. let jeho článek *Dějiny a dějepis*,⁸⁰ v němž sice nejde o přímočarou transplantaci hotového pozitivistického konceptu dějin do historiografie, v němž se však nicméně v odmítání úvah o filosofickém a výchovném smyslu poznávaných faktů, ve vyzvedávání neangažovaného objektivismu atd. zcela jednoznačně proklamuje onen pozitivistický duch tehdejší české vědy.

(Obdobné proměny se v té době dějí i v jiných oborech humanistiky, např. v právní vědě,⁸¹ o něco později v literární vědě a historii,⁸² apod., pokud se v tomto novém duchu vědní disciplíny teprve nekonstituují, buď proto, že se vyčleňují z herbartovského rámce, jako např. psychologie nebo pedagogika, anebo že se teprve vůbec tvoří, jako např. sociologie.)⁸³

Jedno je ovšem jisté: pozitivismus — či „pozitivistický duch“ — se u nás od 80. let stává organizátorem moderní české vědecké práce. A s tímto „pozitivistickým duchem“ české vědy 80. let se také ocitáme na konci počátků českého pozitivismu jako takového. V něm v podstatě vrcholí

⁷⁵ Miloš Weingart, *Slovanská filologie v československé literatuře, Československá vlastivěda X*, Osvěta, Praha 1931, 331.

⁷⁶ Narozen 1843. Jeho osud je do značné míry obdobný osudu Mikšovu. Po krátkém pobytu v Anglii odchází do Ruska, kde cestuje a studuje různé jazyky národnostních skupin a kmenů; od roku 1869 působí na universitě v Charkově, později jako profesor v Oděse. Umírá 1906.

⁷⁷ *Z oboru jazykozpytu*, Praha 1883.

⁷⁸ Viz i E. Makovička, *Čeněk Šercl*, Komenský 1883, 33–36.

⁷⁹ Jaroslav Marek, *Jaroslav Goll*, Dějiny a současnost, 1965, 3, 30.

⁸⁰ Atheneum 1880.

⁸¹ Viz Václav Vaněček, *České právníctví za kapitalismu*, Praha 1953, 76 a n.
⁸² Felix Vodička, *Literární historie. Její problémy a úkoly*. V: *Čtení o jazyce a poezii*, Praha 1942, 318 a n.

⁸³ Pokud jde o sociologii, tuto tak typicky „pozitivistickou nauku“, zdá se ovšem, že její vytvoření u nás přece jen není tak jednoznačně spjata s pozitivismem anebo se jménem Comtovým, jak se soudávalo. Viz Jan Macků, *Vybrané kapitoly z dějin československé sociologie*, Praha 1968.

a uzavírá se první fáze českého pozitivismu, která — tvořena rozmanitými proudy a tendencemi — připravovala základy pozitivistické orientace v českém myšlení.

Zde se však není možno vyhnout ještě jedné důležité otázce: problému místa raného filosofického a vědeckého díla T. G. Masaryka, nesporně předního činitele české vědy 80. let, v procesu přípravy českého pozitivismu.⁸⁴ Je nesporné, že v prostředí ideového a vědeckého pohybu 80. let platil Masaryk za předního propagátora pozitivismu a k posílení pozitivistických tendencí u nás nesporně přispěl.⁸⁵ Je však jisté, že Masarykovo vlastní, skutečné filosofické stanovisko bylo v podstatě od počátku nepozitivistické, ba protipozitivistické. Nový ukazuje, že „Masarykův kritický poměr k pozitivismu se netýkal ani tak jednotlivostí (některých témat, kategorií a metodických postupů pozitivismu se Masaryk naopak přidržuje), jako spíše celkové povahy této filosofie: kritizoval pozitivismus jako typ scientistního myšlení“.⁸⁶ A tak Masaryk — propagátor pozitivismu je zároveň prvním kritikem pozitivismu u nás. Masarykem úvodní fáze českého pozitivismu vrcholí, avšak zároveň je jím pozitivismus filosoficky popřen, dříve než mohl být u nás samostatně formulován. Tato skutečnost pak do značné míry poznamenává další vývoj českého pozitivismu.

A to nás vede již k závěrům.

*

Ukázalo se nám, že utváření českého pozitivismu není jen pasivním odleskem obecného vývoje evropského pozitivismu. České myšlení společenské, vědecké i filosofické spíše samo postupně tihne, přímo z logiky svých vnitřních potřeb, k pozitivismu, třebaže toto tihnutí je poměrně

⁸⁴ O Masarykovu poměru k pozitivismu je dnes bohatá literatura, bylo to přímo klasické téma české, zejména akademické filosofie mezi dvěma válkami. Nejnověji, a zároveň nejběžněji, se tohoto tématu dotýká L. Nový, *Filosofie T. G. Masaryka*, Praha 1962, i v dalších studiích, zejména ve stati T. G. Masaryk v českém myšlení, FČ 1966, č. 1, kde jsou také souhrnně posouzena dřívější řešení tohoto problému.

⁸⁵ Zajímavý doklad o tom přináší František Krejčí: „Filosofický vývoj Masarykův nedál se před zrakoma veřejnosti přímočaře ve směru, na jaký by se dalo souditi z toho, co ve veřejnosti nejvíce zajímalo z jeho projevů. Veřejné mínění drželo se toho, co je rozvířovalo polemikami, protesty, vlasteneckými a státnickými odevzvy, takže na celek filosofického názoru Masarykova málokdo dbal. Masaryk platil nejen pro širší kruhy politické veřejnosti, ale i pro velkou část realistů za pozitivistu, antiklerikála, protináboženského kosmopolitu, a podle toho mu odpovídáno ze všech stran, kde jeho názory činily zlou krev...“ Pak však vyšel u Conegena, nakladatele Masarykova, spis o poměru duše a těla, jehož autor se podepsal jako Carnio (lat. caro = maso). „...Poněvadž pak stanovisko hájené ve spisku bylo vyslovené spiritualistické a zdálo se býti v odporu se stanoviskem pozitivistickým, jež se Masarykovi, propagátoru Comta a sociologie, obecně připisovalo, mělo se za to, že tímto pseudonymem se kryje paní Masaryková. I když se potom ukázalo, že Masarykovo stanovisko, jak je později formuloval a jak se mu potom vůbec musilo rozuměti, vlastně se shoduje s oním německým spiskem, soudilo se, že domnělý odklon od původního pozitivistického stanoviska stal se vlivem právě paní Masarykové. Tak se tenkrát mluvilo...“ (*Paní Masaryková*, ČM 1923, 247). Nám tu ovšem nejde ani o posouzení autorství onoho spisku, ani o domnělý vliv Masarykovy choti na jeho myšlenkový vývoj. Krejčího slova uvádíme jen jako zajímavé svědectví toho, jak byla Masarykova filosofie zpočátku přijímána a chápána.

⁸⁶ FČ 1966, 24—25.

dlouho jen živelné a ne zcela reflektované, nemluvě ani o tom, že je neustále retardováno. V tomto procesu pak pochopitelně hraje důležitou roli zprostředkování vlivu vyspělejších, filosoficky konstituovaných forem pozitivismu západoevropského. Přitom se zdá, že takový vliv na utváření českého pozitivismu nezískal žádný z „klasiků“ pozitivismu 19. století s výlučností, která by nám dávala právo tvrdit, že český pozitivismus je orientován převážně comtovsky, millovsky či spencerovsky. Větší vliv než jednotliví myslitelé tu zřejmě měla ona obecně pozitivistická, pozitivizující či scientistní orientace, k níž česká kultura musela dospět. Pro počátky českého pozitivismu je přitom charakteristické, že přes znalost teoretickofilosofických podob západního pozitivismu nebylo tu možno dospět k vlastní, alespoň relativně původní formulaci pozitivismu jako filosofie a světového názoru. K tomu dojde teprve v následující fázi vývoje českého pozitivismu. Ovšem již — jak naznačeno — po principiální kritice pozitivismu jako takového.

ANFÄNGE DES TSCHECHISCHEN POSITIVISMUS

Die vorliegende Studie versucht, erste Spuren des Positivismus, der später zu einer der führenden Tradition der tschechischen Philosophie der bürgerlichen Epoche wurde, auszufinden und zu rekonstruieren. Sie berücksichtigt zuerst eine gewisse Linie des tschechischen Denkens (die Aufklärung, die sog. Philosophie des gesunden tschechischen Verstandes, die Tendenz zur naturwissenschaftlichen Weltanschauung sowie gewisse Strebungen im tschechischen Herbartismus), die zwar den Positivismus vorbereitete und antizipierte, jedoch nicht schuf. Die eigentliche Entstehung des tschechischen Positivismus stellt einen fortschreitenden Prozess dar, der durch die Konstitution des sog. nachrevolutionären Bewusstseins und modernen wissenschaftlichen und philosophischen Kultur in den böhmischen Ländern bedingt und gesteigert wurde. Diese notwendigen Voraussetzungen der positivistischen Orientierung begannen schon in den 60. und 70. Jahren des XIX. Jahrhunderts zu konstituieren, aber sie (und die Anläufe zum Positivismus mit ihnen) setzten sich nur allmählich und mit immer erneuten Retardationen durch. Die tschechische Gesellschaft strebt zwar zum Positivismus hin, sie ist jedoch gleichzeitig nicht im Stande, ihn völlig anzueignen und namentlich ihn philosophisch zu formulieren. Das Streben zum Positivismus äusserte sich nur durch eine gewisse Annäherung der bisher führenden tschechischen Philosophie, des Herbartismus, dem Positivismus (s. J. Durdík, G. A. Lindner), durch eine Verbreitung der Ideen des westeuropäischen Positivismus im tschechischen Milieu (z. B. J. Mikš, E. Makovička), und zuletzt durch die positivistische (oder nur allgemein szientistische) Orientierung der wissenschaftlichen Arbeit an der erneuten tschechischen Universität in Prag. In dieser Arbeit fand die Anfangsperiode des tschechischen Positivismus ihre Vollendung, ohne dass der tschechische Positivismus zu einer explizit philosophischen Formulation gelangen wäre. Überdies wurde in derselben Periode der Positivismus im Werk von T. G. Masaryk einer prinzipiellen Kritik unterzogen, was einen dauernden Einfluss auf die ganze weitere Entwicklung des tschechischen Positivismus hatte.